

مسائل و راه‌حل‌های سنجش و تحلیل سرمایه اجتماعی در ایران

دکتر محمد عبداللہی*

تاریخ دریافت: ۸۶/۷/۲۹

تاریخ پذیرش: ۸۷/۴/۲۳

چکیده

سرمایه اجتماعی به عنوان سازه یا مفهومی پیچیده و چند وجهی، دارای گونه‌ها، سطوح، جنبه‌های عینی و ذهنی، عوامل، پیامدها و ویژگی‌هایی است که در دیدگاه‌های نظری و منابع تجربی، آن چنان که باید و شاید، تصریح نشده‌اند. در دیدگاه‌های کلاسیک، فقط مضمون سرمایه اجتماعی مطرح نظر است، ولی در دیدگاه‌های تلفیق‌گرای معاصر، برخی صاحب‌نظران نظیر پارسنز، هابرماس، گیدنز و کاستلز، پاره‌ای از مولفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی و عده‌ای چون بوردیو، کلمن، پاتنام، فوکویاما و... خود مفهوم سرمایه اجتماعی را مورد توجه قرار داده، در تنظیم مبانی نظری آن، نقش مؤثری ایفا کرده‌اند. در بعد تجربی هم سنجش سرمایه اجتماعی، مورد توجه

دولت‌ها، سازمان‌های بین‌المللی و پژوهشگران اغلب جوامع امروزی واقع شده و منابع تجربی قابل توجهی در این زمینه چاپ و منتشر گردیده است. علی‌رغم تلاش‌های نظری و تجربی انجام گرفته، هنوز در ارتباط با مفهوم سرمایه اجتماعی، با مسائل بینشی و روشی عدیده‌ای چون تقلیل‌گرایی و نقص مبانی نظری و ابزار اندازه‌گیری، تداخل بین عوامل، شاخص‌ها و پیامدهای سرمایه اجتماعی، توصیفی بودن و ضعف انسجام نظری منابع تجربی و... روبه‌رو هستیم. در این مقاله سعی شده است ضمن ارائه راه‌حل‌هایی، از جمله توجه به مجموعه ویژگی‌های سرمایه اجتماعی، تهیه یک مقیاس چند بعدی مناسب برای سنجش سرمایه اجتماعی و ابعاد آن در ایران، ارائه یک مدل فرضی تلفیقی برای تحلیل سرمایه اجتماعی و به‌کارگیری همه این راه‌حل‌ها در ایران به منظور شناخت گونه‌ها، سطوح، ابعاد و پیامدهای سرمایه اجتماعی و انجام تحلیل‌های چند متغیری پیچیده برای کنترل همبستگی‌های چندگانه بین متغیرهای مستقل و تشخیص عوامل اصلی تعیین‌کننده تغییرات کم و کیف سرمایه اجتماعی و ارائه نتایج به عنوان الگویی مناسب برای سنجش و تحلیل سرمایه اجتماعی در ایران اقدام شود.

واژه‌های کلیدی: سرمایه اجتماعی، مسائل بینشی و روشی، راه‌حل‌های

سنجش و تحلیل سرمایه اجتماعی در ایران، ویژگی‌های سرمایه اجتماعی در ایران

طرح مسأله

مفهوم سرمایه اجتماعی در دهه‌های اخیر مورد توجه اصحاب علوم اجتماعی جهان قرار گرفته است. ولی علی‌رغم چاپ و انتشار حجم قابل توجه و رو به افزایشی از منابع نظری و تجربی درباره آن، هنوز سنجش و تحلیل سرمایه اجتماعی با ابهامات عدیده‌ای روبه‌روست. وجود مجموعه‌ای پیوسته‌ای از مسائل، چون تقلیل‌گرایی بینشی و روشی، شکاف بین مبانی نظری و روش‌شناسی، نبود چارچوب نظری تلفیقی جامع و مقیاس چند بعدی مناسب برای سنجش سطوح و میزان سرمایه اجتماعی، تداخل بین عوامل، شاخص‌ها و پیامدهای سرمایه اجتماعی، مانع شده است که خوانندگان متون موجود، به ویژه در ایران، بتوانند تصویری روشن از وضعیت موجود و چشم‌انداز سرمایه اجتماعی به دست آورند و یا شناختی علمی و دقیق از عوامل و موانع یا فرصت‌ها و تهدیدهای موجود بر سر راه گذار از وضعیت موجود به

مطلوب کسب کنند.

با توجه به مسائل فوق، در این نوشتار نخست به اهمیت ویژگی‌های سرمایه اجتماعی اشاره خواهد شد. پس از آن، نکات ضعف و قوت متون موجود از لحاظ چگونگی توجه به ویژگی‌های سرمایه اجتماعی، مورد بررسی قرار خواهد گرفت. در مرحله بعدی سعی خواهد شد برای مقابله صحیح با مسائل مورد اشاره، جایگزین‌ها و راه‌حل‌های مناسب، ارائه و برخی از نتایج حاصل از به‌کارگیری آن‌ها در ارتباط با توصیف و تحلیل کم و کیف سرمایه اجتماعی در ایران مطرح شود.

سرمایه اجتماعی و ویژگی‌های آن

سرمایه اجتماعی (Social Capital) به عنوان سازه یا مفهومی پیچیده و چند وجهی، به پدیده‌ای دلالت دارد که منبع اصلی زایش آن، اجتماع یعنی حوزه تعاملات اجتماعی است. در هر جامعه‌ای، خرده نظام اجتماع در ارتباط متقابل با سایر خرده نظام‌های فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، اصلی‌ترین منبع و قلمرو روابط و تعاملات اجتماعی توأم با احساسات و عواطفی است که مولد تعهدات متقابل برای برقراری پیوندها و وصل کردن کنش‌گران به همدیگر و ایجاد اعتماد، همبستگی، انسجام و محیط گرم و سینرژی لازم برای تسهیل کنش‌ها و تأمین سلامت جسمانی و روانی و شور و نشاط اجتماعی است. سرمایه اجتماعی دارای خصیصتی پویا، خود زایشی و خود تکوینی است. مثلاً هر چه از اعتماد بیشتر استفاده شود، میزان آن بیشتر می‌شود؛ زیرا اعتماد کردن، میزان اعتماد را تقویت می‌کند. نوع سرمایه اجتماعی و پیامدهای آن بر حسب نوع اجتماعات و جوامع، متفاوت است. در جوامع سنتی، غلبه اجتماع بر سایر خرده نظام‌ها، زندگی گرم و پر احساسی را درون اجتماعات کوچک، طبیعی و غیررسمی خانوادگی، قبیله‌ای و قومی پدید می‌آورد که هر چند برای اعضای هر یک از آن گروه‌ها مثبت محسوب می‌شود، ولی برای بسط تعاملات اعضای آن گروه‌ها و تعمیم احساسات و عواطف آن‌ها نسبت به گروه‌های دیگر، ایجاد مشکل می‌کند. در این نوع جوامع که تعاملات و تعهدات درون گروهی بر تعاملات و تعهدات بین گروهی تفوق دارد، با نوعی سرمایه اجتماعی محدود و درون گروهی سر و کار داریم که امروزه آن را سرمایه اجتماعی قدیم (Old Social Capital) می‌نامند. در جوامع مدرن، همزمان با پیدایش و گسترش نهادهای

رسمی و نوین فرا خانوادگی، فرا قومی و فرا محلی، نظیر نهادهای مدنی غیر وابسته به دولت، از جمله انجمن‌های علمی، شوراهای اجتماعی، احزاب سیاسی مستقل، اصناف و اتحادیه‌ها و تشکل‌های دفاع از محیط زیست و...، تعاملات بین گروهی در سطوح ملی و بین‌المللی بسط یافته است. در این نوع جوامع همزمان با فرسایش سرمایه اجتماعی قدیم یا درون‌گروهی، نوع جدیدی از سرمایه اجتماعی یعنی روابط انجمنی، اعتماد اجتماعی تعمیم یافته، همبستگی و انسجام جمعی عام و برخورداری از حمایت‌های اجتماعی فرامحلی پدید آمده که امروزه آن را با عنوان سرمایه اجتماعی جدید (New Social Capital) می‌شناسند. این نوع سرمایه اجتماعی، کنش‌گران اجتماعی را صرف‌نظر از جنسیت، مذهب، قومیت و ... در سطوح ملی و فرا ملی به هم وصل می‌کند و همه را از نتایج این تعاملات و تعهدات تعمیم یافته برخوردار می‌سازد. بین سرمایه اجتماعی درون‌گروهی و بین‌گروهی، رابطه منفی وجود دارد. در جوامع مدرن توسعه یافته، با فرسایش سرمایه اجتماعی قدیم، سرمایه اجتماعی جدید جایگزین آن شده است. ولی در جوامع در حال توسعه، به علت ضعف نهادهای مدنی نوین این جایگزینی صورت نمی‌گیرد و لذا اغلب این جوامع با مسأله نابه‌سامانی و آتومی و پیامدهای منفی آن روبه‌رو می‌شوند.

هر یک از انواع سرمایه‌های اجتماعی اعم از قدیم یا جدید، دارای جنبه‌ها و ابعاد یا وجوه عدیده‌ای است که در ارتباط با هم، کلیت واحدی به نام سرمایه اجتماعی تشکیل می‌دهند. چنین کلیتی متمایز از اجزاست و قابل تقلیل به هیچ یک از جنبه‌ها یا ابعاد آن نیست.

سرمایه اجتماعی، دارای دو جنبه اصلی عینی یا ساختاری و ذهنی یا شناختی است. جنبه عینی، نمایانگر تعاملات و پیوندهای بین‌اعیانی، نظیر انسجام اجتماعی و جنبه ذهنی، بیانگر تعاملات و پیوندهای بین‌اذهانی، چون اعتماد اجتماعی است. هر یک از این جنبه‌ها دارای ابعادی است که از طریق شاخص‌ها و معرف‌های مناسب، قابل سنجش است.

سرمایه اجتماعی به عنوان پدیده‌ای چند وجهی، محصول مجموعه به هم پیوسته‌ای از شرایط و عوامل سطوح کلان، میانی و خرد است که هر دسته از آن‌ها در فرایند پیدایش و افزایش یا کاهش کم و کیف آن، سهم دارد. با توجه به این که اجتماع، منبع اصلی زایش سرمایه اجتماعی است، چنین به نظر می‌رسد که عوامل اجتماعی مرتبط با خرده نظام اجتماع در مقایسه با عوامل مرتبط با سایر خرده نظام‌های فرهنگی، سیاسی و اقتصادی در فرایند پیدایش

و تحول سرمایه اجتماعی، سهم بیشتری به خود اختصاص دهند.

سرمایه اجتماعی به نوبه خود، یکی از مهمترین عوامل اجتماعی است که شرایط و عوامل پدیدآورنده (خاستگاه اجتماعی) خود را تحت تأثیر قرار می‌دهد، به طوری که می‌توان گفت بین سرمایه اجتماعی و عوامل آن، رابطه حلقوی وجود دارد. پیامدهای سرمایه اجتماعی، تابعی از نوع و ویژگی‌های خود سرمایه اجتماعی است. سرمایه اجتماعی قدیم یا درون‌گروهی، به تقویت خاص‌گرایی و همبستگی‌های محدود درون‌گروهی منجر می‌شود که به تعارضات و خصومت‌های بین‌گروهی دامن می‌زند. ولی سرمایه اجتماعی جدید، به بسط عام‌گرایی و انسجام اجتماعی در سطوح ملی و جهانی کمک می‌کند. هر دو نوع سرمایه اجتماعی از لحاظ تسهیل‌کنش‌ها، کمک به تحقق اهداف توسعه، کاهش هزینه‌ها، پیش‌گیری از آسیب‌های اجتماعی و تقویت احساس بهره‌مندی، موفقیت، سلامت، رضایت و شادی در بین کنش‌گران، پیامدهای مشابهی دارند؛ ولی این پیامدها در سرمایه اجتماعی قدیم، دارای خصلتی محدود و درون‌گروهی‌اند و در سرمایه اجتماعی جدید، خصلتی بین‌گروهی و تعمیم‌یافته پیدا می‌کنند.

نقد متون موجود از لحاظ چگونگی سنجش و تحلیل سرمایه اجتماعی

ویژگی‌هایی که در ارتباط با انواع، ابعاد، عوامل و پیامدهای سرمایه اجتماعی ذکر شد، هنوز آن چنان که باید و شاید مورد توجه صاحب‌نظران و پژوهشگران اجتماعی قرار نگرفته‌اند. در دیدگاه‌های کلاسیک، فقط مضمون سرمایه اجتماعی، آن هم به صورت دو گانه بینی‌های تقلیل‌گرایانه سطح کلان در برابر سطح خرد یا جنبه عینی و ساختاری در برابر جنبه ذهنی و شناختی، مورد توجه قرار داشت. صاحب‌نظران جامعه‌شناسی معاصر، ضمن مرور انتقادی منابع و متون علوم اجتماعی نسل‌های ماقبل خود توانستند با دوری از دو گانه بینی‌های تقلیل‌گرایانه عصر کلاسیک، پدیده‌ها و مسائل زمان خود را در قالب دیدگاه‌های تلفیقی جامع‌تری مورد تحلیل قرار دهند. مفهوم سرمایه اجتماعی به طور ضمنی یا صریح، مورد توجه اغلب صاحب‌نظران بزرگ معاصر قرار گرفت. تالکت پارسنز، با طرح مفهوم اجتماع، اعم از محدود محلی (Local Community) تا وسیع جامعه‌ای (Societal Community) به عنوان منبع تعاملات و مولد تعهد و وفاداری برای همبستگی و انسجام اجتماعی (۱۹۶۶) یورگن

هابرماس، با طرح مفاهیم جهان حیاتی (Life World) و به ویژه گستره همگانی (Public Sphere) به عنوان منبع کنش‌های ارتباطی رهایی بخش (۱۹۷۹)، آنتونی گیدنز، با طرح مفاهیم جهانی شدن و کنش‌های از راه دور، تعاملات گسترده و اعتماد انتزاعی و تعمیم یافته (۱۹۸۸) و مانویل کاستلز، با طرح مفهوم جامعه شبکه‌ای عصر اطلاعات (۱۳۸۰: ۴-۵۴۳)، به طور ضمنی از طریق ارائه دیدگاه‌های جامع تلفیقی برای تحلیل پدیده‌ها و مسائل اجتماعی، از جمله برخی مولفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی، در تدوین مبانی نظری و روش‌شناسی آن موثر بوده‌اند.

پی‌یر بوردیو، با ایجاد تمایز بین سرمایه اجتماعی و سایر انواع سرمایه‌های اقتصادی، فرهنگی و نمادین و توجه به جنبه‌های ساختاری و شناختی و روابط متقابلش با سایر انواع سرمایه‌ها و نقش آن در تسهیل کنش‌ها (۱۹۸۶، ۱۹۸۷: ۲۴۸)، جیمز کلمن هم با تمایز قائل شدن بین سرمایه اجتماعی و سایر انواع سرمایه‌های فیزیکی، اقتصادی و انسانی و نقش آن در تسهیل کنش‌ها (۱۹۹۰ و ۱۹۹۴: ۳۰۲)، رابرت پاتنام هم نظیر بوردیو و کلمن، با ایجاد تمایز بین انواع سرمایه‌ها و تقسیم سرمایه اجتماعی به درون‌گروهی یا قدیم و بین‌گروهی یا جدید (۱۳۸۰: ۲۸۵؛ ۱۳۸۴)، فرانسیس فوکویاما، با توجه به ابعاد عینی و ذهنی سرمایه اجتماعی و گونه‌های قدیم و جدید آن (۱۳۸۴) و بالاخره، کلاوس افه هم با توجه به ابعاد عینی و ذهنی سرمایه اجتماعی و نقش آن در فرایند توسعه و تأمین نظم و امنیت اجتماعی (۱۹۹۸) به طور صریح و مشخص، در تدوین مبانی نظری و روش‌شناسی آن سهم قابل توجهی داشته‌اند. ولی هنوز ابهامات قابل توجهی باقی مانده است که صاحب‌نظران اجتماعی باید آن‌ها را تصریح و روشن سازند. در بحث‌های نظری موجود، مفهوم سرمایه اجتماعی، بیشتر به صورت کلی مطرح شده و با مضامین و تعاریف متفاوت به کار رفته است. بین عوامل، شاخص‌ها و پیامدها تمایز دقیقی ایجاد نشده است. مدل‌های نظری ارائه شده، بیشتر در ارتباط با موضوع‌ها و مسائل عام تری مثل کنش اجتماعی مطرح گردیده‌اند. مدل نظری جامعی که در آن سرمایه اجتماعی به عنوان متبیین یا متغیر وابسته مطرح نظر گرفته باشد کمتر دیده می‌شود. بنابراین، علی‌رغم تلاش‌های صاحب‌نظران در دهه‌های اخیر، هنوز در ارتباط با مفهوم سرمایه اجتماعی، با ضعف مبانی نظری روبه‌رو هستیم و نه تنها عرصه برای نظریه‌پردازی درباره سرمایه اجتماعی باز است، بلکه ارائه مدل‌های نظری جامعی که بتواند با تمهیدات

روش‌شناسانه مناسب، مبنای تحقیقات تجربی قرار گیرد بسیار ضروری است. در بسیاری از جوامع توسعه یافته و در حال توسعه، پیرامون سرمایه اجتماعی تحقیقات قابل توجهی انجام و منابع تجربی عدیده‌ای، چاپ و منتشر شده است. در آمریکا، پورتس (۱۹۹۸) و پکستن (۱۹۹۹: ۱-۲۴)، در بریتانیا، هال (۱۹۹۹: ۴۱۷) و هارپر (۲۰۰۲)، در استرالیا، استون (۲۰۰۱: ۴۰)، در هند، کریشنا (۲۰۰۲: ۴)، در اندونزی، گرو تاپرت (۱۹۹۶)، سرمایه اجتماعی را در ابعاد ساختاری و شناختی مورد تحقیق قرار داده، پیامدهای مثبت و منفی حاصل از افزایش و کاهش آن را مطرح ساخته‌اند. در ایران هم مفهوم سرمایه اجتماعی در سال‌های اخیر مورد توجه کسانی چون عبداللهی (۱۳۸۳)، شارع پور (۱۳۸۳)، چلبی (۱۳۷۵)، قاسمی (۱۳۸۵) قرار گرفته و کسانی چون صبوری، توسلی و تاجبخش نیز برخی آثار موجود به زبان انگلیسی صاحب‌نظران این حوزه را به زبان فارسی برگردانده‌اند. مطالعه تطبیقی سرمایه اجتماعی در بین کشورها هم مورد توجه نهادهای بین‌المللی چون سازمان ملل (World Bank, 1997) و پژوهشگران علاقه‌مند به مطالعات تطبیقی (Engelhart, 1997, Loh, 2003) قرار گرفته است. با این که نتایج جالبی در مورد کم و کیف سرمایه اجتماعی و روند رو به کاهش آن در برخی از جوامع توسعه یافته به دست آمده، ولی مفهوم سرمایه اجتماعی در بعد تجربی هم با نواقص عدیده‌ای روبه رو است. اغلب منابع تجربی از پشتوانه نظری قابل توجهی برخوردار نیستند. و بیشتر جنبه توصیفی دارند. تحلیل‌های انجام شده در برخی از این منابع، ناقص و مبتنی بر داده‌های ثانویه است. برای سنجش سرمایه اجتماعی، از ابزارها و مقیاس‌های متفاوتی استفاده شده است که علاوه بر جامع نبودن با یکدیگر بسیار متفاوت هستند. این امر، مقایسه نتایج به دست آمده از تحقیقات تجربی را مشکل می‌سازد. مطالعات تطبیقی انجام شده هم بسیار محدودند و همانند سایر مطالعات تجربی، از ضعف مبانی نظری و نقص ابزار اندازه‌گیری رنج می‌برند.

در جمع‌بندی طرح مسائل بینشی و روشی مرتبط با سنجش مفهوم سرمایه اجتماعی می‌توان به مسائل تقلیل‌گرایی بینشی و روشی، ضعف مبانی نظری و روش‌شناسانه، شکاف بین مبانی نظری و روش‌شناسی، نقص چارچوب نظری و ابزار اندازه‌گیری، تداخل بین عوامل، شاخص‌ها و پیامدهای سرمایه اجتماعی، توصیفی بودن منابع تجربی و ضعف انسجام نظری آن‌ها، ضعف مطالعات تطبیقی و پایین بودن میزان تولید و ترویج ایده‌ها و داده‌های علمی

مرتبط با سرمایه اجتماعی، به ویژه در ایران اشاره نمود. در هیچ یک از منابع موجود، هنوز گونه‌ها، سطوح و کم و کیف سرمایه اجتماعی در سطح ایران با ابزاری مناسب، مورد سنجش و با دیدگاهی جامع، مورد تحلیل قرار نگرفته و به این پرسش‌های اساسی که سرمایه اجتماعی در ایران چگونه است و چرا؟ چگونه می‌تواند باشد و برای حرکت از وضع موجود به وضع مطلوب چه می‌توان کرد؟ پاسخ‌های علمی ارائه نشده است.

برای مقابله با مسائل پیشی و روشی مرتبط با سرمایه اجتماعی چه جایگزین‌ها و راه‌حل‌هایی می‌توان ارائه کرد؟

۱- ضرورت توجه به ویژگی‌های سرمایه اجتماعی: سرمایه اجتماعی سازه یا مفهومی پیچیده و چند وجهی است که گونه‌ها (سرمایه اجتماعی قدیم یا درون‌گروهی و سرمایه اجتماعی جدید یا بین‌گروهی) و سطوحی (خاص و عام) دارد. بنابراین، سرمایه اجتماعی در وضعیت‌های متفاوت می‌تواند خصلت‌های مثبت یا منفی پیدا کند. هر یک از گونه‌های سرمایه اجتماعی، اعم از قدیم یا جدید، دارای جنبه‌های عینی یا ساختاری و ذهنی یا شناختی است که هر کدام مشتمل بر مولفه‌ها یا ابعادی است که در ارتباط متقابل با هم کلیتی، متمایز از اجزاء به نام سرمایه اجتماعی را تشکیل می‌دهند. سرمایه اجتماعی پدیده‌ای جمعی (بین‌اعیانی و بین‌ذهانی) است که منبع اصلی آن، اجتماع یعنی حوزه تعاملات توأم با احساسات و عواطف است. این پدیده از خصلتی پویا و خود تکوینی برخوردار است و بنابراین، هر چه بیشتر مورد استفاده قرار گیرد، نه تنها چیزی از آن کاسته نمی‌شود، بلکه بر میزان آن نیز افزوده می‌شود. سرمایه اجتماعی، با عوامل و پیامدهایش و نیز با سایر انواع سرمایه‌های اقتصادی و فرهنگی و... رابطه‌ای دیالکتیکی و حلقوی دارد و لذا ضمن تأثیرپذیری از خاستگاه اجتماعی خود، متقابلاً به طور مستقیم و از طریق پیامدهایش بر روی آن‌ها تأثیر می‌گذارد و قابل تبدیل به سایر سرمایه‌ها است.

۲- ارائه یک مقیاس چند بعدی مناسب برای سنجش سرمایه اجتماعی: با توجه به ویژگی‌های سرمایه اجتماعی، برای آن تعریف مفهومی جامع و مانع ذیل ارائه گردیده است: سرمایه اجتماعی، شبکه‌ای متشکل از روابط و پیوندهای مبتنی بر اعتماد اجتماعی بین فردی و بین‌گروهی و تعاملات افراد با نهادها، سازمان‌ها و گروه‌های اجتماعی است که قرین همبستگی و انسجام اجتماعی و برخورداری افراد و گروه‌ها از حمایت و انرژی لازم برای

جدول ۱- ابزار یا مقیاس پنج بعدی سنجش سرمایه اجتماعی در ایران

ردیف	مؤلفه‌ها و شاخص‌ها	عوامل				
		۵	۴	۳	۲	۱
۱	روابط انجمنی - شبکه روابط با گروه‌ها و نهادها					۰/۸۸۵
۱-۱	همکاری با نهادهای مدنی					۰/۸۲۴
۲-۱	عضویت در نهادهای مدنی					۰/۷۷۷
۳-۱	حضور در برنامه‌های نهادهای مدنی					۰/۶۹۰
۴-۱	کمک فکری به نهادهای مدنی					۰/۶۶۹
۵-۱	کمک مالی به نهادهای مدنی					۰/۵۹۱
۶-۱	قبول مسؤلیت اجرایی در نهادهای مدنی					
۲	هنجارها و اعتماد اجتماعی - اعتماد به نهادها، گروه‌ها و مسؤولان و اطمینان از رعایت اصول و قواعد عملی جمعی (ارزش‌های اخلاقی شهروندی)					۰/۷۷۷
۱-۲	اعتماد به نهادها					۰/۷۲۱
۲-۲	اعتماد به گروه‌های اجتماعی					۰/۶۷۷
۳-۲	ارزیابی از وضعیت جامعه					
۴-۲	اعتماد به مسؤولان					۰/۶۶۱
۵-۲	اطمینان از رعایت اخلاق شهروندی					۰/۶۲۹
۶-۲	اطمینان از رعایت ارزش‌های اخلاقی در جامعه					
۳	پیوندها و اعتماد بین فردی					۰/۷۴۱
۱-۳	احساس دوستی و تعلق و یکی بودن با دیگران					۰/۷۳۰
۲-۳	اعتماد به دیگران - اشخاص					۰/۶۷۲
۳-۳	همکاری و مشارکت دوطرفه و رفع مشکل دیگران					۰/۵۸۵
۴-۳	شرکت در فعالیتهای جمعی دیگران					۰/۵۲۸
۵-۳	رفت و آمد با دیگران					
۴	همبستگی و انسجام اجتماعی					۰/۸۳۲
۱-۴	میزان پذیرش اجتماعی					۰/۸۱۴
۲-۴	میزان انسجام بین قومی					۰/۶۳۱
۳-۴	میزان مدارای قومی و مذهبی					
۵	حمایت اجتماعی					
۱-۵	احساس برخورداری از حمایت جمعی					۰/۸۳۷

Extraction Method: Principal component Analysis Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization. a Rotation converged in ۵ iterations.

KMO and Bartlett's Test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy	۰/۸۳۶
Bartlett's Test of Sphericity	۳۹۸۵۲,۳۸۰
Approx. Chi-Square	۳۶۵
df	۳۶۵
Sig.	۰/۰۰۰

تسهیل‌کنش‌ها در جهت تحقق اهداف فردی و جمعی باشد.

تعریف فوق، جامع صفات اصلی خود سرمایه اجتماعی و مانع تداخل آن‌ها با صفات مربوط به عوامل و پیامدهای سرمایه اجتماعی است.

با توجه به صفات مورد توجه در تعریف فوق، در راستای تعریف عملیاتی و تهیه مقیاسی مناسب برای سنجش سرمایه اجتماعی مؤلفه‌ها، شاخص‌ها و معرف‌های عدیده‌ای مطرح گردید و پس از ارزیابی اعتبار صوری آن‌ها از طریق کسب نظر استادان در مورد میزان ارتباط پیوستگی بین معرف‌ها، شاخص‌ها و مولفه‌ها و سه بار پیش‌آزمون و سنجش پایایی و همبستگی درونی معرف‌های هر یک از شاخص‌ها از طریق محاسبه آلفای کربنباخ و در نهایت، با بهره‌گیری از تکنیک تحلیل عاملی (Factor Analysis) مقیاسی چند وجهی برخوردار از روایی و پایایی بسیار بالا و معنی‌داری در سطح عالی و مناسب‌تر از آن چه که تاکنون در منابع موجود ارائه شده است به دست آمد. این مقیاس پنج بعدی (ر.ش. جدول ۱) که با توجه به شرایط خاص ایران تهیه شده است، مناسب‌ترین مقیاسی است که می‌تواند به عنوان یک ابزار یا خط‌کش واحد برای سنجش سرمایه اجتماعی در ایران مورد استفاده پژوهشگران قرار گیرد. وجود این ابزار اندازه‌گیری واحد، انجام مطالعات روندی (طولی - عمودی) در فواصل زمانی معین و مقایسه و تحلیل سیر تحول (افزایش یا کاهش هر یک از انواع و ابعاد) سرمایه اجتماعی در ایران را امکان‌پذیر می‌سازد.

۳- ارائه چارچوب مفهومی تلفیقی مناسب برای تحلیل سرمایه اجتماعی در ایران: پس از مرور انتقادی دیدگاه‌های نظری و منابع تجربی موجود و مرتبط با سرمایه اجتماعی که در سال‌های اخیر روندی رو به افزایش داشته‌اند، یک چارچوب مفهومی تلفیقی تنظیم گردیده است. براساس این چارچوب نظری، سرمایه اجتماعی به عنوان یک پدیده پیچیده چند بعدی که در قالب مقیاسی چند بعدی، قابل اندازه‌گیری شده است، تابعی از مجموعه به هم پیوسته‌ای از شرایط و عوامل سطوح خرد، میانی و کلان است که هر دسته از آن‌ها در فرایند شکل‌گیری و تغییرات (کاهش یا افزایش) سرمایه اجتماعی سهمی دارد. سرمایه اجتماعی هم به نوبه خود بر خاستگاه خود و بر فرایند توسعه انسانی و اجتماعی، تسهیل‌کنش‌ها، توسعه فرهنگی، سیاسی و اقتصادی، کاهش آسیب‌های اجتماعی، خود اثر بخشی و احساس بهره‌مندی، موفقیت، سلامت، رضایت و شادی افراد موثر است. ترکیب متغیرهای مذکور در قالب مدل فرضی زیر مشخص شده است.

ارائه نتایج حاصل از به‌کارگیری راه حل‌ها در ایران*

۱- نتایج توصیفی حاصل از به‌کارگیری مقیاس چند بعدی سنجش سرمایه اجتماعی در ایران

- گونه‌های سرمایه اجتماعی در ایران: در ایران، گونه قدیم یا درون‌گروهی سرمایه اجتماعی، بر گونه جدید یا بین‌گروهی آن غالب است. میانگین سرمایه اجتماعی قدیم و جدید در بعد پیوندها و اعتماد اجتماعی به شرح جدول ۲ است.

جدول ۲- گونه‌های سرمایه اجتماعی

گونه‌های سرمایه اجتماعی	قدیم یا درون‌گروهی (بین‌آشنایان)	جدید یا بین‌گروهی (بین‌غریبه‌ها)
میانگین	۱۸/۵۱	۱۰/۸۹

سطوح سرمایه اجتماعی در ایران: براساس اطلاعات مندرج در جدول ۳، هر چه از سطوح پایین‌تر، یعنی خانواده، به سطوح بالاتر، یعنی خویشاوندان، دوستان، همکاران، همسایگان، هم محله‌ها، هم قومان و هم مذهبیان، همشهریان و هموطنان حرکت کنیم، از میزان سرمایه اجتماعی کاسته می‌شود. بیشترین میزان سرمایه اجتماعی، در پایین‌ترین سطح (در بین اعضای خانواده) و کمترین آن، در بالاترین سطح (در بین هموطنان یا ایرانیان) وجود دارد.

جدول ۳- سطوح سرمایه اجتماعی

گونه‌ها و سطوح سرمایه اجتماعی	گونه و سطوح			
	قدیم یا درون‌گروهی (بین‌آشنایان)	جدید یا بین‌گروهی (بین‌غریبه‌ها)		
در بعد پیوندها و اعتماد اجتماعی	در بین اعضای خانواده	در بین خویشاوندان	در بین دوستان، همکاران و همسایگان	در بین هم محله‌ها، هم قومان، هم مذهبیان، همشهریان و هموطنان (ایرانیان)
میانگین	۴/۳۰	۳/۶۰	۳/۰۰	۲/۶۰

*- در تهیه و تنظیم این نتایج، از داده‌های طرح سنجش سرمایه اجتماعی در ایران استفاده شده است. اجرای این طرح در سال ۱۳۸۶ با روش پیمایشی و با انتخاب نمونه‌ای با حجم ۱۲۰۰۰ نفر از ساکنان مراکز استان‌ها در سطح کشور شروع شده است. مقیاس سنجش، چارچوب نظری، جدول‌ها و کلیه مطالب این نوشتار پیش از ارائه گزارش طرح، توسط نگارنده ولی با استفاده از داده‌های طرح مذکور، تهیه شده است.

میزان سرمایه اجتماعی در ایران و وضعیت آن در هر یک از ابعاد پنج‌گانه: با توجه به اطلاعات مندرج در جدول ۴ می‌توان گفت که میزان سرمایه اجتماعی در ایران علی‌رغم بالا بودن در برخی از ابعاد سنتی، در مجموع پایین است. پایین‌ترین میزان آن مربوط به اصلی‌ترین مولفه‌های سرمایه اجتماعی جدید، یعنی روابط انجمنی و انسجام بین قومی است.

در مقایسه وضعیت سرمایه اجتماعی در بین مراکز استان‌های کشور براساس اطلاعات جدول ۵ می‌توان گفت که از لحاظ میانگین کل سرمایه اجتماعی قدیم و جدید، شهرهای زاهدان، اهواز، اردبیل، ایلام و یاسوج، در بالاترین رده و شهرهای اصفهان، تبریز، مشهد، یزد و تهران، در پایین‌ترین رده قرار می‌گیرند. میانگین کل سرمایه اجتماعی در مراکز استان‌های دارای بافت سنتی و کمتر توسعه یافته نظیر زاهدان، اردبیل، ایلام و یاسوج، بالا است و برعکس، در شهرهای توسعه یافته‌تر و بزرگ و پر جمعیت نظیر اصفهان، تبریز، مشهد، یزد و تهران، پایین است. سرمایه اجتماعی قدیم در بعد پیوندها و اعتماد بین فردی هم در شهرهای نسبتاً سنتی نظیر زاهدان، یاسوج و اردبیل، بالا و در شهرهای بزرگ نظیر مشهد و اصفهان یا شهرهای محل اسکان طوایف مختلف، نظیر خرم‌آباد، پایین است. سرمایه اجتماعی جدید هم در شهرهای صنعتی نظیر زنجان، اهواز، بوشهر و اراک، بالا و در شهرهای بزرگ مهاجرپذیری نظیر مشهد یا شهرهای محل اسکان طوایف، نظیر خرم‌آباد، پایین است.

توزیع میزان کل سرمایه اجتماعی و گونه‌های قدیم و جدید آن در بین مراکز استان‌های کشور: همان طوری که از اطلاعات جدول ۶ بر می‌آید، میانگین کل سرمایه اجتماعی در برخی از مراکز استان‌های کمتر توسعه یافته نظیر زاهدان و برخی از مراکز استان‌های بیشتر توسعه یافته چون اهواز بالا است و در برخی از مراکز استان‌های کمتر توسعه یافته چون خرم‌آباد و یا استان‌های بیشتر توسعه یافته نظیر مشهد، پایین است.

جدول ۴- میزان سرمایه اجتماعی در ایران و وضعیت آن در هر یک از ابعاد پنج گانه

Statistics		آماره‌ها					توزیع درصد			مؤلفه‌ها و شاخص‌های مقیاس پنج بعدی سنجش سرمایه اجتماعی در ایران
انحراف استاندارد	نما	میانه	میانگین	بیشینه	کمینه	زیاد	متوسط	کم		
St. Dev.	Mode	Median	Mean	Max	Min.					
۹/۲۲۶	کم-۱	۱۰۰	۱۰۰/۶۲۲	۱۶۰	۶۸	۲۶	۳۵	۳۹	کل سرمایه اجتماعی (برایند یا مجموع مؤلفه‌ها یا ابعاد)	
۲/۹۳۳	کم-۱	۹۹	۱۰۰/۰۰۱	۱۵۲	۹۳	۳۳	۳۹	۴۸	مؤلفه‌ها (ابعاد)	
۱/۵۷۲	کم-۱	۱	۱/۵۸	۱۰	-	۱۲	۳۳	۵۵	۱- رولیت اجتماعی	
۱/۲۸۱	کم-۱	۱	-/۹۷	۱۰	-	۱۲	۳۹	۴۹	۱-۱- همکاری با نهادهای مدنی	
۱/۱۲۳	کم-۱	۱	-/۸۵	۹	-	۱۰	۳۴	۴۶	۱-۱- عضویت در نهادهای مدنی	
-/۱۱۹	کم-۱	-	-/۲۸	۹	-	۳	۱۶	۸۱	۱-۱- حضور در برنامه‌های نهادهای مدنی	
-/۷۶۳	کم-۱	-	-/۲۰	۸	-	۲	۲۸	۷۰	۱-۱- کمک فکری به نهادهای مدنی	
-/۵۸۷	کم-۱	-	-/۲۰	۸	-	۱	۱۳	۸۶	۱-۱- کمک مالی به نهادهای مدنی	
۶/۳۳۷	کم-۱	۱۰۰	۱۰۰/۰۰۱	۱۱۵	۸۴	۳۶	۳۹	۳۹	۱-۱- قبول مسئولیت اجرایی در نهادهای مدنی	
۱۶/۹۳۲	زیاد-۳	۶۰	۵۹	۹۵	۳	۳۸	۳۹	۳۵	۲- همکاریها و اعتماد اجتماعی - اعتماد به نهادها گروهها -	
۱۳/۶۸۲	زیاد-۳	۶۵	۶۵	۱۰۵	۶	۳۶	۳۲	۳۲	۲-۱- اعتماد به نهادها	
۲/۵۴۱	خوب-۳	۱۵	۱۵	۲۵	۱	۳۵	۳۳	۲	۲-۲- اعتماد به گروه‌های اجتماعی	
۷-۰۲۶	کم-۱	۲	۲/۷۵	۵	۱	۲۲	۳۵	۳۳	۳-۱- ارزشی از وضعیت جامعه	
۵/۰۸۲	کم-۱	۲۱	۲۱	۳۵	۲	۳۴	۳۱	۳۵	۳-۲- اعتماد به مسئولان	
۶/۹۲۱	متوسط	۱۵	۱۵/۵	۹۳	۱	۳۴	۳۵	۳۱	۴- اطمینان از رعایت حقوق و تکالیف با اخلاق شهروندی در جامعه	
۲/۳۹۹	متوسط	۱۰۰	۹۹/۹۹۶	۱۱۴	۸۷	۳۱	۳۵	۳۳	۴-۱- اطمینان از رعایت ارزش‌های اخلاقی در جامعه	
۶/۲۱۴	کم-۱	۲۷	۲۷	۴۵	۴	۳۳	۳۲	۳۳	۳- پیوندها و اعتماد بین فردی	
۶/۹۴۱	زیاد-۳	۳۰	۳۰	۶۶	۱	۳۴	۳۳	۳۳	۱-۳- احساس دوستی و تلق و یکی بودن با دیگران	
۶/۹۴۱	زیاد-۳	۳۰	۳۰	۲۵	۱	۴۱	۳۷	۳۲	۲-۳- اعتماد به دیگران - اشخاص	
۶/۸۹۹	کم-۱	۲۰	۲۰/۵	۳۰	۱	۳۲	۳۱	۳۷	۳- همکاری و مشارکت دولتی در رفع مشکل دیگران	
۲/۶۸۰	زیاد-۳	۱۵	۱۵	۳۰	۲	۳۳	۳۱	۳۶	۴-۳- شرکت در فعالیت‌های جمعی دیگران	
۵/۴۰۹	کم-۱	۱۰۰	۱۰۰/۰۰۱	۱۰۵	۹۳	۳۲	۳۲	۴۱	۲- رفت و آمد با دیگران	
۲/۶۸۱	زیاد-۳	۱۱	۱۱	۱۸	۱	۴۰	۳۵	۳۵	۴- همبستگی و انسجام اجتماعی	
۹/۷۸۰	کم-۱	۳۰	۳۰	۴۸	۱	۳۰	۳۴	۴۶	۱-۴- میزان پذیرش اجتماعی	
۲/۳۵۱	زیاد-۳	۶	۵/۹	۱۰	۱	۵۷	۲۶	۱۷	۲-۴- میزان انسجام بین قومی	
۰/۳۷۹	ندارد-۱	۱۰۱	۱۰۰/۰۶	۱۰۱	۱۰۰				۳-۴- میزان مدارای قومی و مذهبی	
						حمایت‌کننده ندارد ۳۶			۵- حمایت اجتماعی	
						حمایت‌کننده دارد ۶۴			۵-۱- احساس برخوردار از حمایت جمعی	

جدول ۵- مقایسه وضعیت سرمایه اجتماعی در بین مراکز استان‌های کشور

ردیف	شهر	رتبه میزان سرمایه اجتماعی	میانگین کل سرمایه اجتماعی (استاندارد شده)	سطح توسعه	رتبه مرکز استان از لحاظ						
					۱. رونما جمعی	۲. حجابها و اعتماد به گروهها و نهادها	۳. پیوندها و اعتماد بین فردی	۴. همبستگی و انجام اجتماعی	۵. حمایت اجتماعی	قدیم	جدید
۱	اراک	۱۳	۱۰۱/۶۵۲۰	۷	۱۰۱/۳۳۱۴	۹۹/۴۷۷۱	۱۰۰/۷۸۸۶	۹۹/۵۶۸۶	۱۰۰/۶۳۳۹	۱۸/۵۹۰۹	۱۱/۶۳۹۴
۲	اردبیل	۳	۱۰۲/۵۲۱۸	۹	۹۹/۳۳۷۱	۱۰۲/۸۵۱۴	۱۰۰/۶۹۱۴	۹۹/۹۳۳۳	۱۰۰/۶۸۸۹	۱۹/۶۶۰۲	۱۱/۲۹۷۱
۳	لریمه	۹	۱۰۲/۲۳۱۲	۱۶	۱۰۰/۳۳۸۳	۱۰۰/۷۱۳۵	۱۰۰/۶۵۳۳	۹۹/۸۶۵۳	۱۰۰/۶۲۱۸	۱۹/۸۲۶۸	۱۱/۵۲۰۱
۴	اصفهان	۳۰	۹۷/۸۲۰۹	۲	۹۹/۹۹۳۸	۹۸/۵۰۰۸	۹۹/۵۷۸۳	۹۹/۱۷۳۶	۱۰۰/۵۸۶۰	۱۷/۷۰۷۱	۱۰/۳۸۰۳
۵	اهواز	۲	۱۰۴/۱۲۸۷	۷	۹۹/۱۳۷۵	۱۰۲/۶۰۲۵	۱۰۱/۰۰۷۵	۱۰۰/۸۶۷۵	۱۰۰/۵۳۳۵	۲۰/۰۱۶۵	۱۲/۰۳۶۸
۶	ایلام	۴	۱۰۲/۰۲۶۲	۲۴	۱۰۰/۳۸۰۰	۱۰۰/۹۱۶۷	۱۰۰/۷۴۳۳	۱۰۰/۱۱۰۰	۱۰۰/۷۳۳۳	۱۹/۱۷۵۰	۱۰/۷۷۵۲
۷	بجنورد	۱۴	۱۰۱/۵۲۰۷	۱۱	۱۰۲/۰۳۳۳	۹۹/۱۶۰۰	۹۹/۸۷۰۰	۹۹/۸۶۳۳	۱۰۰/۶۲۶۷	۱۷/۵۳۵۷	۱۰/۰۱۶۷
۸	بندرعباس	۱۰	۱۰۱/۹۸۱۴	۱۸	۹۹/۳۲۶۶	۱۰۱/۳۳۳۳	۱۰۰/۶۳۳۱	۱۰۰/۰۱۳۵	۱۰۰/۶۷۰۰	۱۷/۹۵۰۰	۱۱/۶۷۱۲
۹	بوشهر	۳۳	۹۹/۴۵۲۵	۱۷	۹۹/۷۵۲۳	۱۰۰/۵۹۴۶	۹۹/۸۰۴۱	۹۸/۶۲۵۰	۱۰۰/۶۵۲۰	۱۸/۶۰۲۰	۱۱/۶۷۵۹
۱۰	بیرجند	۸	۱۰۲/۳۳۰۶	۱۱	۱۰۰/۶۹۹۱	۱۰۱/۲۵۶۸	۱۰۰/۶۲۵۰	۹۹/۱۱۵	۱۰۰/۶۳۸۵	۱۸/۶۱۷۶	۱۱/۱۳۳۳
۱۱	تبریز	۲۹	۹۸/۱۵۰۴	۱۶	۹۹/۷۸۷۷	۹۹/۲۳۹۲	۹۸/۳۳۰۸	۹۹/۹۵۵۴	۱۰۰/۵۸۴۶	۱۹/۱۹۱۷	۹/۷۸۹۱
۱۲	تهران	۲۶	۹۸/۵۹۰۵	۱	۹۸/۹۶۶۴	۹۸/۴۶۱۸	۹۹/۵۱۵۵	۱۰۱/۲۸۲۵	۱۰۰/۶۳۶۴	۱۸/۱۰۰۰	۱۰/۶۳۱۰
۱۳	خرم آباد	۲۵	۹۹/۲۱۶۸	۱۸	۱۰۰/۱۱۶۷	۹۹/۵۸۱۳	۹۹/۱۶۷	۹۹/۵۹۶۷	۱۰۰/۷۱۳۳	۱۷/۲۶۳۹	۹/۷۳۳۱
۱۴	رشت	۲۱	۹۹/۶۳۳۵	۹	۹۹/۱۷۱۰	۹۹/۳۶۸۶	۱۰۰/۰۳۳۹	۱۰۰/۵۳۳۳	۱۰۰/۶۱۳۳	۱۸/۶۶۱۲	۱۱/۰۳۰۰
۱۵	زاهدان	۱	۱۰۵/۳۸۳۷	۲۰	۱۰۰/۸۳۶۸	۱۰۲/۵۶۰۰	۱۰۰/۷۹۳۱	۱۰۰/۳۷۶۴	۱۰۰/۳۳۷۰	۱۹/۷۱۲۵	۱۲/۰۶۶۳
۱۶	زنجان	۷	۱۰۲/۳۸۳۳	۲۲	۹۹/۸۶۳۳	۱۰۰/۵۷۱۹	۱۰۰/۳۳۱۱	۹۹/۹۶۶۶	۱۰۰/۶۵۵۵	۱۹/۲۰۳۳	۱۲/۰۷۲۸
۱۷	ساری	۱۲	۱۰۱/۸۱۶۹	۹	۱۰۱/۳۳۷۷	۹۸/۶۳۹۷	۱۰۰/۷۳۷۵	۹۹/۹۷۶۴	۱۰۰/۶۳۳۹	۱۹/۰۵۳۱	۱۰/۵۹۱۱
۱۸	سمنان	۱۹	۱۰۰/۰۱۹۱۲	۱۹	۹۸/۷۶۶۷	۱۰۱/۳۰۰۰	۱۰۰/۳۶۶۷	۹۸/۶۲۶۷	۱۰۰/۶۶۶۷	۱۸/۵۰۸۹	۱۱/۵۷۱۹
۱۹	سنتندج	۲۴	۹۹/۳۱۸۵	۲۳	۱۰۰/۳۳۳۳	۹۸/۳۷۳۳	۹۹/۸۰۰۰	۱۰۰/۱۸۰۰	۱۰۰/۷۳۶۷	۱۸/۲۷۰۸	۱۰/۰۰۶۷
۲۰	شهرکرد	۶	۱۰۲/۳۳۱۲	۲۱	۱۰۱/۳۶۸۶	۱۰۰/۷۲۵۷	۹۹/۷۳۱۴	۱۰۰/۳۳۳۹	۱۰۰/۷۰۵۷	۱۸/۶۷۲۶	۱۰/۶۹۵۴
۲۱	شیراز	۱۵	۱۰۱/۱۸۷۸	۱۰	۹۸/۹۷۷۵	۱۰۰/۳۳۵۳	۱۰۰/۶۰۹۶	۱۰۰/۹۸۱۵	۱۰۰/۶۵۱۲	۱۸/۸۳۹۸	۱۱/۵۸۷۶
۲۲	قزوین	۱۶	۱۰۱/۱۳۵۷	۸	۱۰۰/۶۳۷۵	۹۹/۷۰۸۶	۹۹/۹۱۳۳	۱۰۰/۳۳۳۹	۱۰۰/۶۰۸۶	۱۹/۰۲۸۶	۱۱/۶۶۹۶
۲۳	قم	۲۲	۹۹/۵۷۲۶	۱۵	۱۰۰/۸۸۰۰	۹۹/۸۲۹۵	۹۹/۳۵۵۵	۹۸/۸۲۷۲	۱۰۰/۵۶۳۹	۱۸/۱۱۳۶	۱۱/۰۸۲۸
۲۴	کرمان	۲۰	۱۰۰/۰۶۵۳	۱۱	۱۰۱/۰۱۷۱	۹۹/۷۶۷۵	۹۹/۵۸۳۹	۹۸/۹۷۱۴	۱۰۰/۶۸۲۹	۱۷/۵۸۶۲	۱۱/۰۳۵۳
۲۵	کرمانشاه	۱۸	۱۰۰/۳۳۵۸	۱۴	۹۹/۵۵۲۵	۹۹/۸۵۷۵	۹۹/۳۷۵۰	۱۰۰/۶۱۰۰	۱۰۰/۶۵۷۵	۱۸/۳۳۳۳	۱۰/۹۱۹۶
۲۶	گرگان	۱۱	۱۰۱/۹۲۸۶	۹	۱۰۱/۳۰۲۰	۹۹/۶۴۰۹	۱۰۰/۰۵۰۳	۱۰۰/۳۳۳۳	۱۰۰/۵۷۳۳	۱۸/۵۵۱۰	۱۰/۶۵۹۷
۲۷	مشهد	۲۸	۹۸/۳۵۶۱	۱۱	۹۸/۳۶۶۴	۹۹/۸۳۹۵	۹۹/۲۹۶۴	۱۰۰/۳۳۳۳	۱۰۰/۶۱۵۵	۱۷/۳۰۲۱	۹/۷۸۶۰
۲۸	همدان	۱۷	۱۰۰/۵۲۶۰	۱۶	۱۰۰/۸۰۸۶	۹۹/۳۳۳۹	۹۹/۳۳۱۴	۱۰۰/۳۸۰۰	۱۰۰/۶۱۷۱	۱۷/۹۷۵۳	۱۰/۱۵۵۳
۲۹	یلدیز	۵	۱۰۲/۷۳۹۹	۲۰	۱۰۱/۵۳۶۷	۹۹/۷۷۶۷	۱۰۱/۲۶۶۷	۹۹/۳۵۶۷	۱۰۰/۶۸۶۷	۱۹/۰۳۷	۱۰/۸۳۳۳
۳۰	یزد	۲۷	۹۸/۵۲۶۵	۶	۹۹/۳۳۳۶	۱۰۰/۳۷۱۴	۱۰۰/۰۶۸۶	۹۸/۰۵۱۴	۱۰۰/۶۶۶۹	۱۸/۲۰۶۹	۱۰/۵۶۷۳

۰: رتبه ۱ بالاترین و رتبه ۳۰ پایین‌ترین میزان سرمایه اجتماعی را در مرکز استان نشان می‌دهند.

جدول ۶- مراکز استان‌های دارای بالاترین و پایین‌ترین رتبه از لحاظ سرمایه اجتماعی

سرمایه اجتماعی قدیم و جدید در بعد پیوندها و اعتماد بین فردی		کل سرمایه اجتماعی	از لحاظ بالاترین و پایین‌ترین رتبه‌ها
جدید	قدیم		
			بالاترین:
زنجان	اهواز	زاهدان	۱
زاهدان	ارومیه	اهواز	۲
اهواز	زاهدان	اردبیل	۳
بوشهر	یاسوج	ایلام	۴
اراک	اردبیل	یاسوج	۵
			پایین‌ترین:
بجنورد	اصفهان	تهران	۲۶
سنندج	کرمان	یزد	۲۷
مشهد	بجنورد	مشهد	۲۸
تبریز	مشهد	تبریز	۲۹
خرم‌آباد	خرم‌آباد	اصفهان	۳۰

چنین به نظر می‌رسد که علاوه بر سطح توسعه، ویژگی‌های ساکنان این شهرها از لحاظ فرهنگی و اجتماعی، به ویژه همبستگی و انسجام درون قومی هم موثر باشد. به عنوان نمونه می‌توان گفت که در زاهدان، اختلافات درون قومی کمتر است و در خرم‌آباد، اختلافات طایفه‌ای بالا است. سرمایه اجتماعی قدیم، در استان‌های کمتر توسعه یافته سنتی نظیر زاهدان، یاسوج و اردبیل و سرمایه اجتماعی جدید، در شهرهای صنعتی نظیر زنجان، اهواز، بوشهر و اراک، بالا است. در برخی مراکز استان‌های کمتر توسعه یافته نظیر خرم‌آباد و برخی از مراکز استان‌های نسبتاً توسعه یافته و مهاجرپذیر و پر جمعیت نظیر مشهد، هر دو نوع سرمایه اجتماعی قدیم و جدید پایین است. در خرم‌آباد به دلیل وجود اختلافات طایفه‌ای و در مشهد به دلیل وجود خیل عظیم مهاجران و زائران، میزان پیوندهای اجتماعی، یعنی دوستی و

همبستگی و میزان اعتماد بین فردی، پایین است. بنابراین می‌توان گفت که در برخی از استان‌های بیشتر توسعه یافته ایران نظیر مشهد، هم‌زمان با فرسایش سرمایه اجتماعی قدیم، سرمایه اجتماعی جدید هم شکل نمی‌گیرد. این امر زمینه را برای زایش و افزایش انواع مسائل و آسیب‌های اجتماعی مساعدتر خواهد نمود. پایین بودن میزان سرمایه اجتماعی، فرسایش سرمایه اجتماعی قدیم و عدم جایگزینی سرمایه اجتماعی جدید یکی از مهمترین چالش‌های امروز و فردای جامعه در حال‌گذار و رو به توسعه ایران است که اگر برای آن چاره‌اندیشی نشود پیامدهای منفی عدیده و شدیدی را به دنبال خواهد داشت و هزینه توسعه را بسیار افزایش خواهد داد.

پیامدهای سرمایه اجتماعی: سرمایه اجتماعی قدیم یا درون‌گروهی هر چند برای اعضای گروه‌های کوچک خانوادگی و قومی مفید است و به تقویت همبستگی و اعتماد درون‌گروهی کمک می‌کند، ولی با توجه به تعهداتی که افراد نسبتاً به آن گروه‌های کوچک پیدا می‌کنند، در سطوح بالاتر، نقش منفی دارد و مانع انسجام بین قومی و انسجام و اعتماد اجتماعی تعمیم یافته در سطوح بالاتر، از جمله اتحاد و انسجام ملی می‌شود. ولی سرمایه اجتماعی جدید بین گروهی هر چند از غلظت سرمایه اجتماعی قدیم یادرون‌گروهی می‌کاهد، ولی با تعمیم آن در سطح وسیع‌تر، به عام‌گرایی و همبستگی و انسجام جمعی عام کمک می‌کند و باتسهیل کنش‌ها و مشارکت جمعی عام، در فرایند توسعه و بهبود زندگی مردم موثر واقع می‌شود و میزان و احساس بهره‌مندی، موفقیت، رضایت و شادی را در افراد جامعه بالا می‌برد.

۲- نتایج تبیینی

در سطح ساده یا دو متغیری، معنی دار بودن رابطه سرمایه اجتماعی (متغیر وابسته) با همه متغیرهای مستقل مدل فرضی (شکل ۱) براساس آزمون‌های آماری مربوط مورد تأیید قرار گرفت. برای کنترل روابط تأیید شده در این سطح از تحلیل، تعیین متغیرهای اصلی و تعیین سهم هر یک از آن‌ها در تبیین و پیش‌بینی تغییرات سرمایه اجتماعی در ایران با استفاده از تکنیک‌های تحلیل چند متغیری از جمله رگرسیون، ضروری به نظر می‌رسید. با توجه به تعدد متغیرها و پیش‌فرض سلسله مراتب روابط علی بین متغیرهای مستقل مدل فرضی، لازم بود از

طریق به کارگیری تکنیک تحلیل عاملی، نسبت به تقلیل تعداد متغیرها و کنترل همبستگی‌های چند گانه بین آن‌ها اقدام شود. با اجرای تحلیل عاملی، ده عامل (Factor) به شرح مندرج در جدول ۷ به دست آمد.

همان گونه که ملاحظه می‌شود، عوامل به دست آمده، با دسته بندی‌های متغیرهای مستقل مدل فرضی، تطابق نسبی دارد که نوعی تأیید تجربی از کار نظری انجام شده است. پس از تقلیل تعداد متغیرها و کنترل تعاملات بین آن‌ها، شرایط مناسب برای به کارگیری رگرسیون چند متغیری فراهم گردید. در این تحلیل‌ها متغیرهای سطوح کلان و میانی از لحاظ تأثیرگذاری بر کم و کیف سرمایه اجتماعی تحت الشعاع متغیرهای سطح خرد قرار گرفتند. متغیرهای سطح خرد باقی مانده در معادله، مطابق مفاد جدول ۸، شامل ویژگی‌های زیستی - روانی نظیر میزان سن، ویژگی‌های ذهنی - شخصیتی از جمله نوع باورها و ارزش‌ها و میزان خود اثر بخشی و متغیرهای بینشی و کنشی نظیر عقلانیت بینشی و کنشی به ویژه الگوی عمل کنش‌گران و تعاملات آنان با نهادها و افراد است که در مجموع، بیش از ۵۶ درصد تغییرات متغیر وابسته (سرمایه اجتماعی) در ایران را تبیین می‌کنند.*

*- تاکنون چنین تحلیلی که از یک مدل فرضی پیچیده تلفیقی شروع و در عمل و تجربه در شرایط خاص هر کشور به تعیین متغیرهای اصلی ختم شود در منابع موجود انجام نشده است.

جدول ۲- عوامل به دست آمده از تحلیل عاملی متغیرهای مستقل مدل فرضی تحلیل سرمایه اجتماعی

عوامل یا مولفه‌ها										متغیرها
۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	
									۰/۸۳۰	میزان تحصیلات پاسخگو
									۰/۷۴۲	میزان تحصیلات پدر پاسخگو
									۰/۶۰۳	مرتبه شغلی پاسخگو
									۰/۴۷۲	درآمد ماهانه پاسخگو
									۰/۳۳۷	تعداد رسانه‌های مورد استفاده پاسخگو
										رتبه شغلی پدر پاسخگو
								۰/۹۵۰		جنسیت - مرد
							۰/۶۱۴			احساس وابستگی به جامعه
							۰/۶۰۲			احساس توانایی
							۰/۵۵۶			احساس دانایی
							۰/۵۴۷			احساس رضایت از زندگی
							۰/۴۶۲			میزان رضایت از کار و همکاران
						۰/۹۸۱				نظام ارزشی - دانش و معرفت
					۰/۹۷۴					میزان عقلانیت بینشی
					۰/۳۳۷					میزان عقلانیت کنشی
				۰/۶۹۴						مذهب - تشیع
				۰/۶۶۶						سطح توسعه
				۰/۵۸۱						زبان تکلم در خانواده
			۰/۶۳۳							میزان گرایش به دموکراسی
			۰/۵۰۸							میزان فعال گروایی
			۰/۴۸۰							میزان پی گیری اخبار
		۰/۶۷۴								پنداشت از دین - دینداری معنوی
		۰/۴۸۸								پنداشت از آینده - بدتر خواهد شد
		۰/۴۶۴								فاصله منزل پاسخگو با آشنایان
	۰/۵۹۴									میزان دارایی
	۰/۵۸۷									پنداشت از میزان عادلانه بودن رفتار دولت
	۰/۵۱۴									میزان ارتباط با افراد
۰/۵۵۹										میزان سن
۰/۵۲۰										دینداری - مناسکی
۰/۴۲۲										ارتباط با نهادها

جدول ۸- تبیین متغیرهای مورد نظر متغیرها

Sig.	Beta	متغیرها	Sig.	Beta	متغیرها
۰/۰۰۹	۰/۱۴۴	- میزان خود اثربخشی (احساس دانایی، توانایی ...)	۰/۰۰۵	۰/۱۵۴	- میزان سن
۰/۰۰۴	۰/۱۶۷	- میزان ارتباط با افراد	۰/۰۰۵	۰/۱۶۰	- میزان دینداری مناسکی
۰/۰۰۰	۰/۳۸۵	- میزان ارتباط با نهادها	۰/۰۰۳	-۰/۱۶۴	- میزان دینداری معنوی
۰/۰۱۷	۰/۱۷۹	- میزان عقلانیت بینشی و کنشی	۰/۰۸۶	-۰/۱۲۹	- میزان تقدیرگرایی
			۰/۰۰۹	-۰/۱۴۴	- ترجیحات ارزشی تعهدات و مسؤولیت‌پذیری

$$R = ۰/۵۶۲$$

$$R^2 = ۰/۷۵۰$$

چنین به نظر می‌رسد که در ایران، شرایط و عوامل سطح کلان، به ویژه محیط هنجاری (ساختارهای اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و به ویژه ساختار قطاعی یا موزاییکی خرده نظام اجتماع) زمینه مساعد را برای تولید و رشد سرمایه اجتماعی به ویژه سرمایه اجتماعی جدید، فراهم نمی‌کند. بنابراین، توسعه اجتماعی به معنای تعریض و تحکیم اجتماع جامعه‌ای که شیرازه یا ریسمان وحدت ملی و در برگیرنده مولفه‌ها و شاخص‌های سرمایه اجتماعی جدید و جهان حیاتی است، تحت الشعاع سایر خرده نظام‌های مرتبط با سیستم (اقتصادی و سیاسی) قرار دارد و دچار لنگش و پس افتادگی است. این امر، معرف نامتوازن بود. فرایند توسعه در ایران است.

در سطح میانی هم که اجتماعات کوچک، غیررسمی و محلی، نظیر خانواده، قبیله، قوم، و ... بر اجتماعات فرامحلی، نظیر نهادهای مدنی نوین و سازمان‌های غیروابسته به دولت، غلبه دارند، شرایط لازم محلی تولید سرمایه اجتماعی نوین فراهم نیست. روند رو به افزایش فرسایش نهادها و سرمایه اجتماعی قدیم و ضعف تولید و جایگزینی سرمایه اجتماعی جدید به نابه‌سامانی (آنومی) موجود در ایران دامن می‌زند و شرایط را برای پیدایش و تشدید مسائل و آسیب‌های اجتماعی مساعدتر می‌سازد.

در سطح خرد، ویژگی‌های فردی نظیر نوع باورها (علمی)، نوع ارزش‌ها (غیرمادی نظیر

تعهد و مسئولیت‌پذیری) نظام شخصیتی انسجامی با میزان خود اثربخشی (احساس دانایی، توانایی ...)، عقلانیت بینشی و کنشی و تعامل بیشتر و گسترده‌تر با نهادها و افراد، بیش از ۵۶ درصد تغییرات سرمایه اجتماعی را تبیین می‌کنند. بنابراین می‌توان گفت که افراد دارای مشخصات فوق، عاملان اصلی توسعه اجتماعی (Agents of social development) از جمله تولید و ترویج سرمایه اجتماعی نوین‌اند.

نتیجه‌گیری

سرمایه اجتماعی غالب در ایران از نوع قدیم یا درون‌گروهی است. سرمایه اجتماعی جدید، یا بین‌گروهی، به ویژه روابط انجمنی، ضعیف است. غالب بودن سرمایه اجتماعی قدیم، علی‌رغم پیامدهای مثبت و محدود برای اعضای گروه‌های کوچک خانوادگی، قبیله‌ای و قومی، مانع به هم پیوستن افراد و گروه‌های اجتماعی و انسجام جمعی عام و وحدت ملی است.

سرمایه اجتماعی در ایران در سطوح پایین‌تر، یعنی در بین اجتماعات کوچک محلی بیشتر است؛ به طوری که هر چه از پایین‌ترین سطح اجتماعی، یعنی اعضای خانواده به طرف سطوح بالاتر، یعنی خویشاوندان، دوستان، همکاران، همسایگان، هم‌محله‌ها، هم‌قومان و هم‌مذهبان، هم‌شهریان و هم‌وطنان حرکت کنیم، از میزان آن کاسته می‌شود. بیشترین میزان آن در بین اعضای خانواده و کمترین آن در بین هم‌وطنان وجود دارد. سرمایه اجتماعی قدیم یا درون‌گروهی، هم‌زمان با رشد فرایند مدرنیته و زوال نهادهای غیررسمی، کاهش می‌یابد؛ ولی همگام با آن، سرمایه اجتماعی جدید، تولید و جایگزین نمی‌شود.

نتایج حاصل از تحلیل کم و کیف سرمایه اجتماعی در ایران بیانگر این واقعیت است که شرایط و عوامل سطوح کلان و میانی برای تولید سرمایه اجتماعی جدید، مناسب به نظر نمی‌آیند؛ ولی کنش‌گران فردی، به ویژه افراد دارای نظام شخصیتی انسجامی که از باورهای علمی و مردمی، تعهد و مسئولیت‌پذیری، عقلانیت بینشی و کنشی و تعاملات گسترده با نهادها و افراد سود می‌برند، به عنوان عاملان اصلی توسعه اجتماعی، نقش تعیین‌کننده‌ای در ارتقای کم و کیف سرمایه اجتماعی جدید دارند.

با توجه به این که متغیرهای اصلی تعیین‌کننده سرمایه اجتماعی، دارای خصلتی اجتماعی

و مربوط به حوزه اجتماع و تعاملات هستند و بیشتر، جنبه خرد یا فردی دارند، می‌توان پیشنهاد نمود که عاملان توسعه اجتماعی، یعنی افراد دارای مشخصات فوق، بیش از پیش تلاش نمایند تا از طریق به هم وصل کردن افراد در قالب نهادهای مدنی و ایجاد ارتباط بین اجتماعات کوچک در قالب اجتماعات بزرگتر و افزایش میزان تعاملات بین فردی و بین گروهی و بین افراد و گروه‌ها، نقش موثرتری در بسط اعتماد اجتماعی و تقویت همبستگی و انسجام جمعی عام و شکل‌گیری و تحکیم اجتماع جامعه‌ای به عنوان نماد وحدت ملی ایفا نمایند.

دولت هم باید ضمن حمایت از پژوهش‌های مرتبط با سرمایه اجتماعی، به ویژه در سطوح کلان و میانی، با بهره‌گیری از یافته‌های پژوهش‌های انجام شده درباره وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران، از طریق طراحی و اجرای برنامه‌های توسعه همه‌جانبه و متوازن در سطح ملی، زمینه را برای انسجام هر چه بیشتر خرده نظام‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و ایجاد و گسترش نهادهای مدنی و سازمان‌های غیر وابسته به دولت (NGOs) فراهم نماید و عرصه را برای عاملان توسعه اجتماعی هموار سازد.

توضیح و سپاسگزاری

این مقاله با استفاده از داده‌های طرح سنجش سرمایه اجتماعی در ایران تهیه شده است که با حمایت مالی سازمان مدیریت و برنامه ریزی در دانشگاه علوم بهزیستی در دست اجراست. مجری این طرح جناب آقای دکتر میرطاهر موسوی است. که وظیفه خود می‌دانم بدین وسیله از ایشان به خاطر ایجاد امکان استفاده از داده‌های طرح تشکر نمایم.

منابع

- ادواردز، رابرت. "جامعه مدنی و سرمایه اجتماعی - فراتر از آراء پاتنام". در کتاب مجموعه مقالات سرمایه اجتماعی، تهران: انتشارات شیرازه، ۱۳۸۴.
- افه، کلاوس. «چگونه می‌توان به شهروندان اعتماد داشت؟» در کتاب مجموعه مقالات سرمایه اجتماعی، تهران: انتشارات شیرازه، ۱۳۸۴.
- اینگلهارت، رونالد. تحول فرهنگ در جوامع پیشرفته صنعتی. ترجمه مریم وتر، تهران:

انتشارات کویر، ۱۳۷۳.

پاتنام، رابرت. دموکراسی و سنت‌های مدنی. ترجمه دل فروز، تهران: وزارت کشور، ۱۳۸۰.

پاتنام، رابرت. «جامعه برخوردار - سرمایه اجتماعی و زندگی عمومی» در کتاب مجموعه مقالات سرمایه اجتماعی، تهران: انتشارات شیرازه، ۱۳۸۴.

پورتس، آلهاندور. «سرمایه اجتماعی: خاستگاه‌ها و کاربردهایش در جامعه‌شناسی مدرن» در کتاب مجموعه مقالات سرمایه اجتماعی، تهران: انتشارات شیرازه، ۱۳۸۴.

تاجبخش، کیان. سرمایه اجتماعی: اعتماد، دموکراسی و توسعه. ترجمه خاکباز و پویان، تهران: انتشارات شیرازه، ۱۳۸۴.

چلبی. مسعود. جامعه‌شناسی نظم، تهران: نشر نی، ۱۳۷۵.

ربانی، علی و ارشدی، وحید. «تأثیر سیاست‌های توسعه اقتصادی و سیاسی ایران بعد از جنگ در تخریب سرمایه اجتماعی» در کتاب مجموعه مقالات همایش سرمایه اجتماعی و توسعه در ایران، تهران: موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، ۱۳۸۴.

زیمل، گیورگ. «کلان شهر و حیات ذهنی»، ترجمه یوسف ابادری، نامه علوم اجتماعی، شماره ۳، ۱۳۷۲.

سعادت، رحمان. «تخمین سطح و توزیع سرمایه اجتماعی استان‌ها». فصلنامه رفاه اجتماعی، سال ششم زمستان ۱۳۸۵.

شارع‌پور، محمود. «ابعاد و کارکردهای سرمایه اجتماعی و پیامدهای حاصل از فرسایش آن»، نامه انجمن جامعه‌شناسی ایران، شماره ۳، ۱۳۸۰.

شارع‌پور، محمود. بررسی تجربی سرمایه اجتماعی در استان مازندران، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان مازندران، ۱۳۸۳.

عبداللهی، محمد. «علل و موانع قانون‌گرایی در ایران از دیدگاه جامعه‌شناسی» در کتاب معمای حاکمیت قانون در ایران، تهران: طرح نو، ۱۳۸۱.

عبداللهی، محمد. «زنان و نهادهای مدنی» مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره پنجم، شماره ۲، ۱۳۸۳.

عبداللهی، محمد. «توسعه اجتماعی»، در کتاب توسعه اجتماعی، جلد سوم، تهران:

- موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه‌ریزی، صص ۲۰۹-۱۹۵، ۱۳۸۴.
- عبداللهی، محمد و چلبی، مسعود. توصیف و تبیین نزاع‌های جمعی در استان، لرستان، استانداری، دفتر امور اجتماعی، ۱۳۷۳.
- فوکویاما، فرانسیس. پایان نظم - سرمایه اجتماعی و حفظ آن، ترجمه غلامعباس توسلی، تهران: نشر جامعه ایرانیان، ۱۳۷۹.
- فوکویاما، فرانسیس. «سرمایه اجتماعی و جامعه مدنی» در کتاب مجموعه مقالات سرمایه اجتماعی، تهران: انتشارات شیرازه، ۱۳۸۴.
- کاستلز، مانویل. عصر اطلاعات: اقتصاد، جامعه و فرهنگ. ظهور جامعه شبکه‌ای ترجمه علیقلیان و خاکباز، تهران: طرح نو، ۱۳۸۰.
- وبر، ماکس. اخلا پروتستانی و روح سرمایه‌داری. ترجمه رشیدیان و منوچهری، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱.
- Bourdieu, P. (1986). "The forms of Capital" in J. Richardson (ed) Handbook of Theory and Research for Sociology of Education N. Y. Greenwood Press.
- Bourdieu, P. (1987). *Distinction: A Social Critique of The Judgement of taste*, Nice.
- Bourdieu, P. (1988). *Practical Reason: On The Theory of Action*, Johnson.
- Bullen, p & onyx, G (1998). *Measuring social capital in Five Communities*. Journal applied Behavior vol. 36 No 1.
- Coleman, J. (1988). "Social Capital in The Creation of Human Capital" *AJS*, Vol. 94, Supplement pp. 95-120.
- Coleman, J. (1990). *Equality and Achievement in Education* Westview Press.
- Coleman, J. (1994). *Foundation of Social Theory*. Cambridge.
- Corning, P. (1995). *Synergy & Self organization in The Evolution of Complex Systems*, Journal of System Research, Vol. 12, No. 2.
- Cox, E. (1997). "Building Social Capital" *Health Promotion Matters*, Vol 4, pp. 1-4.

- Edwards, B. & Foley, M. (1997). Social Capital, Civil Society and Contemporary Democracy, ABS, 40, No. 5.
- Feldman, T.R. (1999). Social Capital: Conceptual Frameworks and Empirical Evidence, world Bank, Social Capital, Paper No. 5.
- Fox, A. (1974). Beyond Contract: work, power & Trust Relations, London: Faber & Faber.
- Fukuyama, F. (1995). Trnst: The Social Virtues and The creation of prosperity, London: penguin.
- Fukuyama, F. (1999). Social Capital and Civil Engagement in 47 Societies.
- Gerew, N. R. (2003). Social Capital and Local Development An Exploration of Three Forms of Community based Social Capital. Iowa State Univ.
- Giddens, A. (1990). The Consequeness of Modernity London, Polity Press.
- Giddens, A. (1992). The transformation of Intimacy. Cambridge polity press.
- Giddens, A. (1998). The Third way: The Renewal of Social Democracy London: profile Press.
- Ginman, M. (2003). Social Capital as a Communicative paradigm. Health in formaties Journal, Vol. 9 (1): 57-64.
- Grootaert, C. (1996). Social Capital: The Missing Link? In Monitoring Environmental progress, The world Bank, W.D.C.
- Grootaert, C. and Bastelar, T. (2002). The Role Social Capital in Development. Cambridge Univ. Press.
- Habermas, J. (1979). Communication and The Evolution of Society. MC Carthy, Boston: Beacon Press.
- Hall, P. (1999). "Social Capital in Britain" BJPS, Vol. 29. pp. 417-461.
- Halpern, D. (2005). Social Capital. UK, Polity Press.
- Harper, R. (2002). The Measurement of Social Capital in The United Kingdom.

Office for National Statistics.

- Hudsun, L. (2000). "The Measurement of Social Capital in The United States. International Conference on The Measurement of Social Capital. London: Sept. 2000.
- Jacob, J. (1961). "The Death and Life of Great Americans Cities", N.Y. Vintage Books.
- Kerry, A. (2003). Locuting Community Social Capital: A Study of Social Networks and Community Action. Iowa State Uni.
- Krishna, A. (2002). "The Social Capital Assessment Tool" World Bank. Code 7.
- Loflin, K. (2003). Bonding and Bridging Social Capital and Their Relation Ship to Community and Political Civic Engagement. The University of N. Carolina.
- Loh, Joopin (2003). Social Capital and Economic Development in 38 Countries. The Uni of Alahoma.
- Madelein, L. (2004). "Bonding and Bridging Social Capital Reflections from Belfast. Sociology BSA Vol. 38, No. 5. pp. 924-944.
- Marx, K. (1973). Selected works, Moscow, progress publishers.
- Misztal, B. A. (1996). Trust in Modern Societies. Polity press.
- Narayan, D. (1999). Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty, world Bank, Washington D. C.
- Narayan, D. and Cassidy (2001). "A Multi dimensional Approach To Measuring Social Capital Current Sociology, 49, 2, pp. 59-105.
- Newton, K. (1997). "Social Capital and Democracy" ABS Vol. 40 No. 5 pp. 575-586.
- Offe, C. & Fuchs, S. (1998). A Declance of social Capital. The German Case, Berlin: Humbort Universitutz.
- Parsons, T. (1966). Societies, Evolutioniry and Comparative Perspective, N. J. Prentice Hall.

- Paxton, P. (1999). "Is Social Capital Declining in The United States" AJS Vol. 105 No. 1, pp. 88-127.
- Portes, A. (1998)." Social Capital: Its origins and Applications in modern Sociology". Annual Review of Sociology. No. 22 pp: 1-24.
- Putnam, R. (2000). Bowling Alone, N. Y. Simon and Schuster.
- Putnam, R. (2002). Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society. Oxford University press.
- Stone, W. (2001). "Emperical Measuring Social Capital Research Paper No. 24, Feb 2001, Australian inst. of Family stadies.
- Varshney, A. (2000). Ethnic Conflicts and Civiclfe: Hindus and Muslims in India. Yale univ. press New Haven.
- World Bank (1997). Social Capital: The Missing Link? Washington D.C.